

UOT 1(091)

R.A.Məmmədova
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
mammedova1707@gmail.com

KLASSİK FƏLSƏFƏ VƏ SOSIAL ELMLƏRDƏ ÖZGƏLƏŞMƏ VƏ DUALİZM PROBLEMI

Açar sözlər: *özgələşmə, paradiqma, dualizm, insan təbiəti, ekzistensializm, rasionalizm, metafizika*

Tədqiqatda özgələşmə problemi mövcud paradiqlar kontekstindən araşdırılır və fenomenin öyrənilməsində iki əsas yanaşmanın mövcudluğu vurğulanır. Sosial elmlərdə özgələşməyə sosial-tarixi proseslərdə formalaşan insan şüurunun nəticəsi kimi yanaşıldığı halda, dini düşüncədə bu fenomenin mövcudluğu insanın öz təbiətindən düşüü ilə əlaqələndirildiyi göstərilir. Fərdin təbiəti ilə cəmiyyətin formalaşdırdığı xüsusiyyətlər arasındakı ziddiyyətin özgələşmə probleminə dualizmin meydana gəlməsinə səbəb olduğu göstərilir. Subyektyönlü yanaşmalara əsaslanmaqla insanın yaşantılarını əks etdirən baxışın elmi yanaşmaya gətirilməsi və özgələşmə probleminin tədqiqində bu baxışın əhəmiyyəti probleminə toxunulur.

Р.А.Мамедова

ПРОБЛЕМА ОТЧУЖДЕНИЯ И ДУАЛИЗМА В КЛАССИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ И СОЦИАЛЬНЫХ НАУКАХ

Ключевые слова: *отчуждение, парадигма, дуализм, человеческая природа, экзистенциализм, рационализм, метафизика*

В исследовании рассматривается проблема отчуждения в контексте существующих парадигм и подчеркивается наличие двух основных подходов к изучению феномена. Если в социальных науках отчуждение рассматривается как результат человеческого сознания, сформированного в социально-исторических процессах, то в религиозной мысли показано, что существование этого феномена связано с падением человека с собственной природы. Показано, что противоречие между природой индивида и особенностями, сформированными обществом, приводит к возникновению дуализма в проблеме отчуждения. Затрагивается дополнение научного подхода взглядом, отражающим человеческий опыт, основанный на субъектно-ориентированных подходах, значение этого взгляда в исследовании проблемы отчуждения.

THE PROBLEM OF ALIENATION AND DUALISM IN CLASSICAL PHILOSOPHY AND SOCIAL SCIENCES

Keywords: *alienation, paradigm, dualism, human nature, existentialism, rationalism, metaphysics*

The research explores the problem of alienation in the context of existing paradigms and emphasizes the existence of two main approaches to the study of the phenomenon. Whereas the social sciences view alienation as the result of human consciousness shaped by socio-historical processes, religious thought shows that the existence of this phenomenon is related to man's Fall from his own nature. It is shown that the contradiction between the nature of the individual and the features shaped by society leads to a dualism in the problem of alienation. On the basis of subject-oriented approaches, the problem of bringing to a scientific approach a view reflecting human experience and the problem of the significance of this view in the study of the problem of alienation is touched upon.

Özgələşmə probleminin sosial elmlər və dini düşüncə aspektlərindən tədqiqi özgələşmənin daha geniş müstəvidə öyrənilməsinə şərait yarada bilər. İnsanın var olma böhranı kimi dəyərləndirilə biləcək özgələşmə fenomeninin doğurduğu sualların elmi-rasional cavablandırılmasında ortaya çıxardığı problemlər mövcud elmlərin kontekstində teoloji yanaşmanı yenidən aktuallaşdırır. Məqalədə özgələşmə probleminin sosial elmlər kontekstindən hərtərəfli öyrənilməsinin mümkünsüzlüyü və bu baxımdan teoloji yanaşmanın yenidən tədqiqinin zəruriliyi iddia olunur.

Problemin mürəkkəbliyi və genişmiqyaslılığı fəlsəfə, sosiologiya və psixologiya elmlərində özgələşmənin əsasən ən önəmli mübahisəli tərəflərini əhatə edən baxışların, konsepsiyaların nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Özgələşmə probleminin öyrənilməsində ən vacib məqamlar bu problemin sosial elmlərin dairəsinə necə girməsi, cəmiyyət-fərd münasibətlərini müəyyən edən əsas paradigmalardan müəyyənlişməsidir.

Orta əsr fəlsəfəsindən Yeni dövr fəlsəfəsinə keçid özgələşmə fenomenində paradigmatik dəyişikləri şərtləndirir. İstər Yunan fəlsəfəsində, istərsə də Xristianlıqda insanın dünyada yeri ilə bağlı suallar Yeni dövrün formalaşdırdığı yanaşmadan fərqli aspektlərdə təzahür edirdi. Yunan fəlsəfəsində kainat-insan, loqos-insan, xristianlıqda isə Tanrı-insan mərkəzli münasibətlər formalaşdığı halda, Yeni dövrdən etibarən insan mərkəzli münasibətə keçid baş verir. Buber yunan düşüncəsinin formalaşdırdığı sistemin dağılmasını insanın öz qəlbinin dərinliyində şəxər problemi ilə rastlaşdığı üçün dünyanın ikiləşməsi ilə əlaqələndirir. Öz probleminin həllini Loqosun şəxssizliyində tapa bilməyən insan şəxsləndirilmiş, canlı Tanrıya üz tutur. Buber dünyanın teoloji mənzərəsinin parçalanmasını isə

Kainatın öz sərhədsizliyini elan etməsi ilə əlaqələndirir. Birinci halda qnosisin dualist mifi böhrana səbəb olursa, ikinci halda böhranı heç bir mifə bürünməyən xalis elmin kosmosu yaradır (2, s.170). Kainatın sərhədsizliyi çağırışı ilə üzləşən düşüncə insanın xilasını öz əqlinin imkanlarında axtarmağa başlayır. Yeni yanaşma özgələşmə probleminə baxışda da öz əksini tapır.

Platonun yanaşmasına əsasən, yaşadığımız dünya əsl gerçəklik olan mahiyyət varlığından kənarlaşdığı üçün yanlışların və şərin məkanı kimi səciyyələnməlidir. Həqiqi Varlıq isə ziddiyyətlərin mövcud olmadığı əbədi ideyaların hakim olduğu mahiyyət aləmidir (5, s.305). Platonun metafizikasında qnostisizmə xas olan mövcudluğa dualistik baxış öz əksini tapmışdır ki, bu da insanın Yer üzündəki mövcudluğunun öz təbiətinə yad olmasını açıqlayan konsepsiya olaraq tanınır. Xristianlıqda aktualılıqla potensiallıq arasındakı ziddiyyət də insanın özgələşməsinin ilkin şərti kimi çıxış edir. İnsan öz gerçək mahiyyətindən ayrı düşdüyü üçün hər zaman öz yadlaşması ilə üzleşmək məcburiyyətindədir. Yeni dövrə qədər mövcud olan mifoloji, dini və fəlsəfi təfəkkürdə insanın mövcudluğundakı yadlaşma probleminin metafizik əsasları müxtəlif konsepsiyalarda öz əksini tapmış olur. Bu konsepsiyalarda oxşar tərəflərin olmasına baxmayaraq onların aparıcı baxışı özgələşmənin fərqli metafizikalarını formalaşdırır.

Sosial elmlərdə metodoloji yanaşma və özgələşmə

Yeni dövrün fəlsəfi düşüncəsi ənənəvi yanaşmada həllini tapa bilməyən problemlərə yeni baxışın, yanaşmanın zərurətindən meydana gəlir. Hegelin yanaşmasında özgələşməyə yeni paradigmatik baxış formalaşdırılır, o, spekulativ sosial-fəlsəfi anlayışa çevrilir. Hegel fenomenin xeyir və şəxər prizmasından təhlilindən imtina edərək onun dəyərlərdən kənar məfhumla çevrilməsinə yol açır. Onun yanaşmasında fenomenin təhlilinə xeyir və şəxər kateqoriyalarından "həqiqi" və "həqiqi olmayan" anlayışlarına keçid edilir. Özgələşməni dini-etik mahiyyətindən uzaqlaşdırmanın əsasında rasionalizmin günah və şəxər fenomenlərini inkişafı əngəlləyən hadisələr kimi görməsi dayanırdı. Bu baxımdan özgələşmə tarixi yaşantıda meydana gələn, lakin insan aqlının gücü ilə aradan qaldırıla bilən hadisə kimi xarakterizə olunmağa başlayır. Yeni özgələşmə halının mövcudluğu tarixi (təbii) əsaslara söykəndiyi üçün, "saf məntiq"ə keçid zamanı bu halın aradan qaldırılmasına inam müşahidə olunur (3, s.140-142).

P.Tillixin yanaşmasına əsasən, Hegel ekzistensial problemlərin essensial sistemi dağıtmasına da yol vermir. Hegelin yanaşmasında Tanrı essensial və ekzistensial ayırımıdan kənar olsa da, bu vəhdət, identiklik yalnız Tanrıda bitmir. Hegel hesab edir ki, İlahi Varlığın təcəssümü olan özünüreallaşdırma tarixdə də həyata keçirilə bilər. Tillix göstərir ki, Hegel insanların düşüncə və hisslərində yaşanan yetərsizliklərə rəğmənlə dünyanın İlahi düşüncənin özünügerçəkləşdirmə məkanı, mövcudluğun mahiyyətdən düşüş deyil, mahiyyətin ifadəsi olmasına

inanır (5, s.307-308). Rəsonalizm orta əsrlərdə formalaşan və mövcudluğun imkansızlıqla eyniləşdirilməsinə gətirib çıxaran “insanın günahkarlığı” düşüncəsinə qarşı gələn, insanın aqli imkanlarını əsas olaraq götürən cərəyan kimi formalaşsa da, başlanğıcda dini-fəlsəfi düşüncədə yaradılışın subyektin mənəviyyətinə əsaslanan metafizikasının önəmli prinsiplərini heç də inkar etmirdi.

Özgüləşmənin rəsonal düşüncənin köməyi ilə aradan qaldırılmasının mümkünlüyünə inam yeni paradigmanın əsas xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Bu baxımdan sosial elmlərdə insanın təbiətinin və cəmiyyətin xüsusiyyətlərinin yenidən dəyərləndirilməsi baş verir. Bu yeni paradigmaya əsasən təcridən sosial fenomenlərin yeni tədqiqi metodologiyası formalaşır ki, bu da öz növbəsində bütövlükdə yeni metafizikanın yaranmasına gətirib çıxarır.

Bir tərəfdən təbiət elmlərinin inkişafını şərtləndirən metodologiyanın sosial elmlərə tətbiqi subyektin obyektləşdirilməsi prosesinə şərait yaradır. Elmi yanaşmada obyektivlikdən fərqli olaraq “subyektiv” anlayışı keçici, gerçəklik ehtimalı az olan anlamına gəlir. Bu baxımdan yeni yanaşmada subyektə əsaslanma elmi həqiqətlə ziddiyyət təşkil edir. S.Frank subyektin varlığının önəmini, onun ilkin reallıq olduğunu göstərmək üçün “Subyektiv” anlayışı ilə “subyektə aid olan” ifadəsini fərqləndirməyi önəmli hesab edir. Müəllifə görə, “subyektiv” anlayışı yanlış mühakimə anlamına gəlsə də, subyektin özünün gerçəkləri obyektiv aləmin gerçəkləri qədər realdır və o, obyektiv gerçəklikdən fərqli anlam kəsb edir (6, s.164).

Digər tərəfdən klassik metafizikadan imtina olunur, insan və cəmiyyətə yeni paradigmatik baxış formalaşmağa başlayır. İnsanın mahiyyəti, yəni təbiəti etibarilə fəzilətli, özgüləşməsi nəticəsində şəxə aktualıq qazandıran varlıq olması konsepsiyası əsaslandırma gücü olmadığı üçün inkar olunur. Təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanaraq insan təbiətinin instinktlərdən qaynaqlanmasını, insan xüsusiyyətlərinin isə tarixi-mədəni proseslərdə sonradan formalaşdığını iddia edən konsepsiyalar insanın təbiəti ilə bağlı problemin fəlsəfi əsası kimi çıxış etməyə başlayır.

Yeni paradigma öz növbəsində yeni insan-cəmiyyət dualizmini formalaşdırmış olur ki, bu yanaşmaya əsaslanan nəzəriyyələr kontekstində insanın cəmiyyətdən özgüləşməsi köklü problemə çevrilmiş olur. Əslində klassik metafizik yanaşmanın müəyyən tərəflərini əks etdirən qnostisizmdəki dualizm bu yeni yanaşmada da özünü göstərməkdədir. Yəni insanın maddi təzahürünün korlanması və İlahi gerçəkliyin müqəddəsliyi ziddiyyətinin fərdin vəhşi instinktləri ilə cəmiyyətin ideallarının toqquşmasına transformasiyası diqqəti çəkir. Formalaşan baxışda əsas ziddiyyəti bir tərəfdən insanı təbiəti etibarilə bioloji aləmin vəhşi instinktlərinə aid etmə, digər tərəfdən isə tarixi-mədəni inkişafda meydana gələn insan şüurunun mütləqləşdirilməsi təşkil edir. İnsanın bu cür ikiləşməsi modern dövrün özgüləşmə probleminin əsasını təşkil etmiş olur.

Yeni yanaşma uzun bir dövr ərzində rəsonallığı əsas götürərək bu

ikiləşmənin doğurduğu problemi görməzdən gəlməyə çalışsa da, XIX əsrdə fəlsəfədə formalaşan həyat fəlsəfəsi, ekzistensializm, psixologiyada psixoanalitik məktəb irrəsonal tərəfdən imtinanın və yaxud onun həlli illüziyasının mümkünsüzlüyünü ortaya qoyur. Nəticədə, bir tərəfdən psixoanalitik yanaşma, “həyat fəlsəfəsi” cərəyanı və s. daxilində insan təbiətinin ifadəçisi olan vəhşi instinktlərin onun müəyyənəşdiricisi olması cəhdləri ortaya çıxmış olur. Digər tərəfdən isə sosial elmlərdə fərdin bu təbiəti ilə ziddiyyət təşkil edən normalar əsasında cəmiyyət quruculuğu problemi önə çəkilir. Bu yanaşmanın insanın daxilində ciddi böhrana yol açdığını görə ekzistensial fəlsəfə varlığın anlaşılandırılması, kimsəsizliyi ilə dərin boşluq yaşayan fərdin qayğılarının yeni özgüləşməyə səbəb olduğunu göstərməyə çalışır. Birinci yanaşma öz əksini Nitschenin və Z.Freydin baxışlarında tapmış olur. M.Buber Nitsşe fəlsəfəsinin önəmini insan situasiyasının problemliliyindən çıxış etməsində görür. Buber göstərir ki, Nitschenin insanın kimliyi ilə bağlı fəlsəfi antropoloji suala cavabında insandakı instinktlərə əsaslanaraq onu heyvanlar aləminin ünsürünə çevirmə cəhdi müşahidə olunsada, sualın qoyuluşunun özü fərqli – antropoloji, ekzistensial mahiyyət kəsb edir (2, s.184). Bu baxımdan Nitsşe fəlsəfəsində eyni dualizm fərqli formada özünü göstərir. Bir tərəfdən insan ağırlı problem kimi çıpaqlığı ilə təzahür edir, digər tərəfdən insanın probleminin təbiətin qanunauyğunluqları kontekstində həllinə cəhd göstərilir.

İnsan təbiətinin instinktivliyi, cəmiyyətlə fərdin dualizmi baxışını psixologiya elminə gətirən psixoanalitik məktəbinin banisi Z.Freyd fərdin özü ilə və cəmiyyətlə münasibətlərindəki ziddiyyətlərin həllinin mümkünsüzlüyü ideyasını irəli sürür. İnsan təbiəti və cəmiyyətlə bağlı konsepsiyalarda insanın təbiəti etibarilə kortəbiiyin məhsulu olması, cəmiyyətin onun təbiətinə zidd mexanizmlə fəaliyyət göstərməsi düşüncəsi əks olunur. Fərdin iştirakçılığı ilə formalaşan cəmiyyətlərin fərdin özü ilə yaranan ziddiyyətlərini, fərdin özünün formaşdırdığı topluma yadlaşmasını bu konsepsiyalar daxilində cavablandırmaq mümkünsüz görünür. Bu yanaşmada ən önəmli problem kimi ortaya çıxan şüurla insan təbiətinin ziddiyyəti məsələsidir. Şüurun məntiqiliyi, insan hissələrinin, impulslarının xaosikliyi və onların ayrı-ayrı başlanğıclara tabe etdirilməsi subyekt-obyekt özgüləşməsinin həllinin mümkünsüzlüyünü şərtləndirmiş olur.

Problemin hərtərəfli, fərqli tərəflərinin ümumi nəticələrini əldə edərək öyrənilməsi fəlsəfənin mövcud problemi doğru dəyərləndirməsinə imkan verir. Fəlsəfi düşüncə daxilində formalaşan ekzistensializmdə sosial elmlərin insana, cəmiyyətə yeni yanaşmasının şərtləndirdiyi obyektləşmə prosesində subyektin obyektivliyindən imtinanın doğurduğu çətinliklər öz əksini tapmaqdadır. Sosiologiya, psixologiya və sosial-psixologiya elmlərində müxtəlif məktəblər daxilində ekzistensial yanaşmanın müəyyən prinsipləri önə çəkilsə də, bu yanaşmanın metodoloji əsasının formalaşmaması və yaxud ondan imtina özgüləşmə probleminin dərin fəlsəfi, sosial, psixoloji təhlilində maneələr yaratmış

olur.

Nəticə

Məqalədə özgələşmə problemi dini-fəlsəfi və sosial elmlərdə mövcud müəyyən yanaşmalar kontekstindən araşdırılaraq aşağıdakı nəticələrə gəlinmişdir:

Müxtəlif dövrlərdə aparıcı rol oynayan fərqli idrak formalarının şərtləndirdiyi metodoloji yanaşmadan asılı olaraq özgələşmə problemi ilə bağlı müxtəlif paradıqlar irəli sürülmüşdür;

Klassik metafizikaya əsaslanan mifoloji, dini və fəlsəfi düşüncədə mövcud insanla gerçək insan təbiəti arasındakı ziddiyyət özgələşmə probleminin əsası kimi çıxış etsə də, monizmə və dualizmə əsaslanmaqla fərqli konsepsiyaların yaranmasını şərtləndirmiş olur;

Müasir elmi baxışın əsasında dayanan rasionalist yanaşma özgələşməni fərdin təbiətinin instinktlərə əsaslanması, insana məxsus olan ali xüsusiyyətlərin isə tarixi-mədəni prosesdə meydana gəlməsi paradıqması özgələşməni insanın öz təbiətinə yaxınlaşması kimi deyil, fərdin öz təbiətindən qaçışı kimi interpretasiyasına yol açır;

Müasir elmi-fəlsəfi yanaşmada obyekt-subyekt özgələşmənin əsas dualizmi kimi təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Viktor E. Frankl*. İnsanın anlam arayışı. İngilizcedə çevirən: Selcuk Budak. İstanbul: Okuyanus, 166 s.
2. *Бубер М.* Два образа веры: Пер. с нем. / Под ред. П.С.Гуревича, С.Я.Левит, С. В. Лёзова. М.: Республика, 1995, 464 с.
3. История теоретической социологии: в 4-х т., Т.1 / Ответ. ред. и составитель Ю.Н.Давыдов. М.: Канон+ ОИ «Реабилитация», 2002, 496 с.
4. Мотивация и личность / А.Маслоу. 3-е изд. СПб.: Питер, 2006, 352 с.
5. *Тиллих П.* Систематическая теология: в 3-х т., Т. I-II.; СПб.: Университетская книга, 2000. 463 с.
6. *Франк С.Л.* С нами Бог / Франк С.Л. / Сост. и предисл. А.С.Филоненко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003, 750 с.Redaksiyaya daxil olub 01.07.2021

Redaksiyaya daxil olub 06.10.2021